

МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ ПІДЛІТКІВ РІЗНИХ ВІКОВИХ КАТЕГОРІЙ

У статті розглядаються традиційні та нетрадиційні методи формування ціннісного ставлення до природи підлітків різних вікових категорій. Окреслено перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Ключові слова: підлітки, цінності, методи.

У зв'язку з загостренням проблем взаємовідносин суспільства і природи перед сучасною педагогічною наукою і практикою виникли нові невідкладні завдання. Необхідно забезпечити відповідну підготовку молодого покоління, спроможного вийти зі стану екологічної кризи, подолавши споживацьке ставлення до природи, в якій воно опинилося через незнання або ігнорування законів, гармонійних екологічно виправданих взаємовідносин суспільства і природи. Проте на даному етапі розвитку шкільної освіти та виховання все ж спостерігається низький рівень екологічної культури учнівської молоді, що пояснюється цілою низкою причин (багаторічна традиція якомога більше брати у природи, недооцінка екологічних знань у системі освіти, низький рівень впровадження в практику досягнень педагогічної науки та інше). Названі недоліки підсилюються недостатньою розробленістю сучасних методів, методологічних основ, змісту та завдань освіти в галузі охорони навколишнього середовища.

У сьогоденні підходах до осмислення відносин людини і природи ми більш схильні до давньосхідних позицій світорозуміння хоча переконані в необхідності активної ролі людини в цих відносинах. Провідне місце при цьому займають і будуть займати освіта та виховання громадянина, які безпосередньо впливають на ефективність і мотивацію природоохоронної діяльності суспільства.

Аналіз наукових досліджень засвідчує, що за останній час зростає активність екологічних досліджень взагалі, і зокрема в педагогічній галузі. Відзначаємо, що переважна більшість робіт з екологічної освіти і виховання стосується середньої загальноосвітньої школи (В.Вербицький, Г.Волошина, В.Зуєв, Л.Щенко, О.Колонькова, О.Король, О.Лабенко, О.Лазебна, С.Лебідь, Н.Левчук, Р.Науменко, О.Пруцакова, І. Пономарьова, Г.Пустовіт, Н.Пустовіт, Л.Різник, Л.Шаповал та ін.).

Водночас, не дивлячись на дослідження різних галузей науки, проблема діагностики мотивації учнів молодшого, середнього та старшого підліткового віку потребує подальшої розробки на це і спрямовано наш науковий пошук.

Мета статті – обґрунтування необхідності розробки методики діагностики мотивів ставлення підлітків усіх вікових груп до природи, застосування діалогічних методів розв'язання екологічних проблем, методики незакінчених речень, розв'язання діагностичних ситуацій та ін.

Імперичну базу констатувального експерименту склали 660 підлітків різних вікових категорій (молодші підлітки – 218 чол., середні – 222 чол., старші – 220 чол.) загальноосвітніх шкіл Луганської, Херсонської областей та Автономної Республіки Крим.

З метою уточнення й конкретизації даних, отриманих унаслідок сумарного рангування ціннісних позицій учнів молодшого, середнього і старшого підліткового віку, ми визнали за доцільне окремо охарактеризувати результати, отримані в кожній із груп.

Такий підхід до ціннісних виборів дав змогу отримати повніше уявлення про наявний стан ціннісної свідомості і, головне, про динаміку ставлення учнів до природи від одного періоду підліткового віку до іншого.

Для цього було використано дані стосовно рангування цінностей у групах молодших, середніх і старших підлітків. Таке групування ціннісних виборів респондентів дало змогу більш предметно підійти до аналізу ціннісної свідомості підлітків, зробити обґрунтовані висновки щодо

перспектив, адекватних вимогам суспільства й розвитку особистості, ставлення до природи.

Таблиця 1.

Результати визначення підлітками різних вікових категорій значущості ціннісних уподобань (за результатами опитування 660 чол.)

Склад цінностей	Вибірка респондентів у % і вагових рангах		
	молодші підлітки (218 чол.)	середні підлітки (222 чол.)	старші підлітки (220 чол.)
1. Матеріальні блага, гроші, комфорт, престижні речі	79,3 % / 1	79,1 % / 1	78,9 % / 1
2. Визнання з боку значущих дорослих і однолітків	71,5% / 2	72,3% / 2	69,2% / 2
3. Наявність хороших і вірних друзів	66,9% / 3	67,1% / 3	64,7% / 3
4. Я сам (ставлення до себе, упевненість у собі)	48,1% / 6	47,9% / 6	53,9% / 5
5. Природа та представники природного світу	59,9% / 4	60,9% / 4	51,5% / 6
6. Здоров'я	56,2% / 5	52,7% / 5	62,6% / 4
7. Навчання і виховання	40,6% / 7	41,5% / 7	42,8% / 7
8. Обов'язок і відповідальність	34,2% / 8	32,5% / 8	36,4% / 8
9. Мистецтво	26, 1% / 9	25, 1% / 9	27,9 % / 9

Обробка матеріалів, представлених у таблиці 1, дала змогу:

- скласти більш повне уявлення про характер ціннісних виборів кожної з вікових груп;
- порівняти рівень орієнтації учнів молодшого, середнього, старшого підліткового віку на особистісно й суспільно значущі цінності природи.

Загальні результати зіставлення ціннісних уподобань респондентів усіх означених груп дали змогу дійти висновку, що за більшістю позицій вони збігаються. Ідеться про перші, другі, треті, сьомі, восьмі і дев'яті ранги. Розбіжності виявилися в оцінці позиції “Я сам”, розвиток якої зумовлений рефлексорними процесами та потягом учнів підліткового віку до

самовиявлення. В очах старших підлітків ця позиція підвищила свій статус на один ранг: молодші й середні підлітки поставили її на шосте рангове місце, старші – на п'яте.

Щодо ціннісних орієнтирів ставлення підлітків до природи було зафіксовано зворотній процес. Якщо молодші й середні підлітки відвели природним цінностям четверте рангове місце, то старші підлітки в ієрархії ціннісних уподобань поставили її на шосте рангове місце. Не викликає сумнівів те, що цей рівень спрямованості на природні вартості не забезпечує прогрес у формуванні в старших підлітків ціннісного ставлення до природи.

На перший погляд, результати ціннісних виборів підлітків різних вікових груп викликають певну недовіру. Адже вартості природи універсальні, самоцінні. І в міру розширення кола екологічного виховання сенс їх в очах учнів має підвищуватися. Таким чином, отримані нами дані не протирічать висновкам (С.Дерябо [1], Г.Шейніс [3], С.Шмалей [4], В.Ясвін [5] та ін.). На підставі зазначеного вище можемо констатувати, що підліткам властиві досить відмінні за віком характеристики ставлення до природи. У результаті визначення місця рангових виборів підлітків різних вікових груп щодо природи доводять: ставлення до неї є особливо значущими в молодших і середніх підлітків.

Що стосується старших підлітків, то зафіксоване в дослідженні зниження цінності природи в ієрархії ціннісних виборів засвідчує, що, починаючи із старшого підліткового віку, “суб’єктна установка” у ставленні до природи руйнується і змінюється на “об’єктну”.

Подальші кроки дослідження було пов’язано з діагностикою провідного типу мотивації взаємодії підлітків різних вікових груп з природою: естетичного, когнітивного, практичного, прагматичного. З цією метою підліткам кожної з груп було запропоновано обрати найбільш прийнятний для них тип взаємодії з природними об’єктами. Висновки було зроблено на основі відповідей учнів на 12 пар альтернативних запитань, кожне з яких орієнтувало підлітків на вибір того чи того типу мотивів

взаємодії особистості з природою. Діагностика означених вище мотивів здійснювалася на основі модифікованих варіантів методик С.Шмалей і В.Ясвіна. Відповідно до отриманих даних мотиви ставлення до природи підлітків різних вікових груп розподілилися так (табл. 2, 3, 4).

Таблиця 2.

Мотиви ставлення молодших підлітків до природи

Типи мотивів	У % і вагових рангах
1. Когнітивний	74,9% / 1
2. Практичний	64,5% / 2
3. Прагматичний	56,1% / 3
4. Естетичний	35,4% / 4
	Усього 218 чол.

Як засвідчують дані, наведені в таблиці 2, в молодших підлітків домінує когнітивний тип мотивації, який посів перший провідний ранг (74,9%). Другими за значущістю з невеликими розбіжностями стали практичний і прагматичний типи мотивації (відповідно 64,5% та 56,1%). На останньому опинився естетичний тип мотивації ставлення молодших підлітків до природи (35,4%).

Щодо мотивації ціннісних установок ставлення до природи учнів середнього підліткового віку, то, як засвідчують пошуки Б.Лихачова [2], В.Ясвіна [5] та ін., а також дані нашого дослідження, представлені в наведеній далі таблиці, акценти мотивації ставлення до природи дещо зміщуються (табл. 3).

Таблиця 3

Мотиви ставлення середніх підлітків до природи

Типи мотивів	У % і вагових рангах
1. Практичний	72,8% / 1
2. Когнітивний	62,9% / 2
3. Прагматичний	60,3% / 3
4. Естетичний	40,7% / 4
	Усього 222 чол.

У результаті зіставлення даних, наведених у таблицях 2 і 3 щодо рівня розвитку головних мотивів, якими керуються учні означених вікових груп у своєму ставленні до природи, виявлено наявність певних розходжень у виборі пріоритетних установок стосовно природи. Установлено, що в межах 10-13 років в учнів розвивається тенденція до підвищення статусу мотиву практичного типу ставлення підлітків до природи.

Так, якщо в ієрархії мотивів ставлення до природи молодших підлітків переважає когнітивний мотив (74,9%, провідний ранг), то середніх підлітків більше вабить перспектива активної практичної діяльності, взаємодії з природними об'єктами. Це і стало причиною своєрідної рокировки: в системі мотивації середніх підлітків практичний компонент перемістився на перше місце (72,8%, провідний ранг), а когнітивний посів друге місце (62,9%). Цей висновок підтверджується результатами пошуків учених (Г.Шейніс [3], В.Ясвін [5] та ін.), відповідно до яких майже 62,9% середніх підлітків висловлює свою готовність брати активну участь у практичній діяльності з охорони природи.

Водночас узятий сам по собі факт, що практичний тип мотивації посів позицію рангом вище, ще не означає, що когнітивна настанова значно послабила свій сенс в очах респондентів: у процентному вичисленні різниця склала біля 10,0%.

Привертає увагу деяке підвищення питомої ваги прагматичного типу мотивації: в середніх підлітків, хоча вищого рангу він не досяг (третья позиція), у відсотковому відношенні зріс на 4,2%. Таким чином, аналіз отриманих даних, його результати засвідчують, що зафіксована в процесі перевірки динаміка змін не носить суттєвого характеру, і тому можна стверджувати лише тенденцію подальшого розвитку.

Аналогічним шляхом було проведено дослідження мотивів і настанов щодо взаємодії з природою старших підлітків. Результати його знайшли відображення в таблиці 4.

Мотиви ставлення старших підлітків до природи

Типи мотивів	У % і вагових рангах
1. Прагматичний	76,7% / 1
2. Когнітивний	65,4% / 2
3. Практичний	50,9% / 3
4. Естетичний	45,1% / 4
	Усього 220 чол.

Представлені в таблиці 4 дані щодо рангової значущості мотивів ставлення старших підлітків до природи дали змогу дійти висновку про наявність суттєвих змін у характері мотивації взаємодії старших підлітків з природою.

Насамперед привертає увагу та обставина, що пріоритетним стає прагматичний компонент мотивації (76,7%, провідний ваговий ранг). Ці дані підтвердили не лише результати дослідження, але й матеріали бесід з підлітками та їх додаткового опитування.

Таким чином, в очах старших підлітків природа є насамперед джерелом будь-якого матеріального продукту і може задовольнити прагматичні потреби. Це підтверджує зміну модальності мотиваційних настанов на природу, свідчить, що суб'єктна настанова на природні об'єкти, властива молодшому і середньому підлітковому віку, поступово змінюється на об'єктно-прагматичну.

Зміни стосувалися й оцінки значущості інших мотивів ставлення старших підлітків до природи. На їх тлі знизилася питома вага практичної мотиваційної настановки (50,9%, третій ваговий ранг). Майже незмінною за рангом на всіх вікових етапах підліткового віку залишилася лише естетична мотиваційна позиція. Водночас як перспективний можна розглядати той факт, що протягом усього підліткового періоду кількість естетичних мотиваційних настанов щодо природи у відсотковому співвідношенні поступово зростає. Це створює необхідні передумови для активного розвитку відповідної тенденції на вищому віковому етапі навчання і виховання.

Отже, за результатами вивчення мотивів ставлення підлітків усіх вікових груп до природи доходимо висновку, що за відсутністю цілеспрямованого педагогічного впливу наявний ступінь їх екологічних устремлінь стосовно природи не створює міцного підґрунтя для подальшого успішного розвитку, а тому не забезпечує успішного розв'язання екологічних проблем суспільства й особистості.

Правомірність такого висновку підтверджується результатами групових та індивідуальних опитувань підлітків означених вікових груп, бесід з учителями, що викладають у відповідних класах, батьками учнів, даними педагогічних спостережень. Наведемо і прокоментуємо деякі з учнівських висловлювань, аналізуючи їх самооцінку щодо особистісного ставлення до природи.

“Перебування на природі я сприймаю як свято після шкільних і домашніх буднів, легко дихається, загострюється сприйняття навколишнього, відчуття його величі і краси” (8 клас).

“У світі природи мене особливо приваблюють “брати наші менші”. Ми з моїм песиком добре розуміємо один одного. З його боку я відчуваю лише любов і ласку, бажання допомогти, втішити, заспокоїти. Саме з ним я ділюся своїми бажаннями і мріями, і він не зрадить” (5 клас).

“Природа передусім приваблює своєю красою. Дивишся на ніжну квітку, і виникає непоборне бажання пестити її, продовжити їй життя. Зберегти цю красу” (7 клас).

Коментуючи ці зізнання, доходимо висновку, що в них, як і в багатьох висловленнях інших респондентів, переважають мотиви ціннісного ставлення до природи, суб'єктивного її сприйняття. Що ж стосується основної маси підлітків, мотиви ставлення до природи яких ми вивчали, то в переважній більшості з них домінують прагматичні і практичні мотиви. Вони віддають перевагу таким орієнтирам ставлення до природи, як бажання весело провести дозвілля, ловити рибу, збирати гриби, ягоди тощо. Йдеться про те, що учні (переважно старшого підліткового віку) надають перевагу

користі, яку вони отримують чи можуть отримати від природи, і з нею пов'язують перспективи практичної діяльності в ній.

Отже, зміст відповідних висловлювань характеризує односторонність підходу підлітків до вибору і трактування своїх мотиваційних уподобань щодо природи.

Програма подальшого дослідження включала, крім традиційних методів, – анкетування, рангування, виконання перевірочних робіт, такі прийоми, як розв'язання діагностичних ситуацій, застосування діалогічних методів розв'язання екологічних проблем, методику незакінчених речень тощо.

Діалогічне спілкування в процесі розв'язання екологічних проблем дало змогу виявити почуттєво – емоційне ставлення до них і на основі висловлених у процесі діалогу суджень скласти уявлення про ступінь розвитку морально-ціннісних аспектів екологічної свідомості респондентів.

Перед підлітками ставилася своєрідна задача “на смисл”, створювалася ситуація вибору, за якої вони мали визначити свою позицію, дати оцінку екологічних дій інших людей і власної поведінки в природі. В атмосфері невимушеного обміну думками та викликаним нею емоційним поживанням, завдяки тому, що кожен із підлітків відчував себе суб'єктом спільного пошуку, ми отримали більш широке уявлення про те, який смисл укладають учасники діалогічного спілкування в зміст доступних для їх віку екологічних понять, норм етичної поведінки в природі, наскільки правильно і вичерпно тлумачать їх.

Так, наприклад, у результаті колективного обговорення питання, у який спосіб можна виявити своє позитивне ставлення до природи, ми отримали такі основні варіанти відповідей: розширювати коло знань про природний світ; читати цікаві книги про природу; вивчати природу рідного краю; збирати колекцію природних об'єктів, не завдаючи їм шкоди; спостерігати за життям природи; брати участь в організації й проведенні екологічних ігор;

кожна людина має усвідомити, що вона повинна дбати про природу; всіляко допомагати “братам нашим меншим” тощо.

Звичайно, взята сама по собі констатація означених тверджень, як підтверджують результати нашого дослідження, ще не забезпечує їх успішної реалізації, але усвідомлення їх значення й необхідності докладання спеціальних зусиль і дій екологічного спрямування очевидні.

Менш вірогідними виявилися дані, отримані в ході колективного обговорення проблем, пов’язаних з оцінкою підлітками власних екологічних ставлень і дій у природі. Далеко не всі підлітки виявили готовність говорити про позитивні і негативні сторони свого ставлення до природи, а якщо говорили, то торкалися в основному вузького кола екологічних ситуацій із шкільного і сімейного життя. Характерними з цієї точки зору можна вважати визнання учнів під час обговорення питання: “Які з власних дій у природі викликають у вас вдовolenня, а – які сором?”. Як привід для вдовolenня учні розглядали успіхи в навчанні природничих дисциплін (“закінчили чверть з відмінними оцінками з природничих дисциплін”), перемоги в екологічних іграх та змаганнях (“посіли призові місця”); допомогу один одному в розширенні обсягу знань з екології (“разом читаємо книги про природу”, “обмінюємося інформацією”); піклування “про братів наших менших” (“дбаю про своїх відданих друзів – собачку Чебурашку і котика Мурзика”, вони теж відповідають мені відданою любов’ю); участь в екологічних акціях (“охоче беру участь у класних, шкільних і позашкільних екологічних діях”, “вилікував і відпустив на волю покаліченого голуба”) тощо.

Причиною гордості стали успіхи у вивченні природничих дисциплін (“закінчила чверть з високими оцінками”), перемога в екологічному конкурсі (“не допустив ні однієї помилки”), участь в екологічних акціях (“деревице, яке я посадила і за яким доглядаю в шкільному дворі, росте краще від інших”), (“допомагаю дідусеві у вирощуванні елітних сортів троянд”) тощо.

Почуття сорому підлітки виявили теж з різних причин (“не взяв участі в посадці дерев: прикинувся хворим”), (“сміявся, коли хлопці кидали каміння

в кішку, хоча в душі було її жаль”), (“покинув напризволяще поранене пташеня”), (“не пішов на шкільний суботник, хоча не мав для цього ніяких поважних причин”), (“виявляю грубість у спілкуванні з “братами нашими меншими”) тощо.

Щоб отримати додаткову інформацію про чинний характер взаємодії підлітків з природою, було використано методику незакінчених речень. Переваги її полягають у тому, що з її допомогою можна дістати первинну й вірогідну інформацію. В цій ситуації респондент, як правило, не замислюється над пошуками різних варіантів закінчення речення, а висловлює той, що прийшов йому в голову. В учня не вистачає часу, щоб прикрасити інформацію, він просто висловлює те, що відчуває в даний момент. Це вносило в роботу з учнями елемент невимушеності, переконливості, новизни, емоційного піднесення. Тому за допомогою цього засобу перевірки нам вдалося не тільки стимулювати підлітків продовжити незакінчені речення: “Найбільше мене радує...”, “Найбільше засмучує...”, – але і отримати досить імовірні твердження.

Результати цього бліц-опитування підтвердили наш висновок, що із загального числа ціннісних уподобань підлітки насамперед орієнтуються на матеріальні цінності. Що стосується екологічних вартостей, то радісні моменти свого життя вони пов’язують із спілкуванням з “братами нашими меншими” (“відчуваю ніжну ласку і відданість з боку свого песика”), з відчуттям любові до довершених предметів і явищ природного світу (“радісно вдихаю чарівний запах конвалії”, “милуюсь прозорою ніжністю первоцвітів, коли ранкове сонце заливає своїм золотим світом вершечки дерев”), з екологічними діями (“вилікувала і відпустила на волю голуба”, “беру участь у всіх екологічних акціях, що проходять у школі”) тощо.

Щодо закінчень, які було запропоновано зробити респондентам до речення: “Мені жаль...”, то стосовно своєї поведінки в природі вони жалкують із різних причин: (“мало часу проводжу на природі, тому не отримую багатьох її дарів”, “не віддячую природі любов’ю і ласкою”, “знаю

мало напам'ять поетичних творів, у яких змальовується краса природи”, “не беру активної участі в збереженні природних багатств”) тощо.

Таким чином, причин для хвилювання стосовно взаємодії підлітків з природою знайшли багато, нажаль майже нікого з учнів, які брали участь в експерименті, не засмутило зламане деревце, розтроснений ущент дитячий майданчик, сцени брутального поводження з тваринами. Однак зміст екологічних суджень підлітків засвідчив, що вони мають певні уявлення про екологічні цінності, визнають можливість орієнтації на них, але їх позиції щодо них носять в основному нестійкий, ситуативний характер. Застосована методика зафіксувала лише егоцентричну спрямованість намірів підлітків, сфокусованість поведінки на окремих екологічних проблемах.

Отже, на нашу думку, реальні перспективи розвитку в підлітків ціннісного ставлення до природи відкриває успішний і гармонійний розвиток кожної з його складових – когнітивної, афективної, практично-діяльній. Лише з урахуванням реального стану їх розвитку можна забезпечити прогрес у формуванні відповідного ставлення.

Підбиваючи підсумок слід зауважити що проведене нами дослідження не вичерпує зазначеної проблеми, а і надалі плануються ґрунтовні дослідження з розробки теоретичних та методичних основ виховання в учнівській молоді відповідального ставлення до природи.

Література:

1. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология: Ростов-на-Дону: Из-во “Феникс”, 1996. – С. 269.
2. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций: Уч. пособ. для студ. пед. уч. заведений и слушателей ИПК и ФПК – М.: Юрайт, 1998 – С. 90 – 93.
3. Шейнис Г.В. Развитие отношений подростков с природой как условие нравственного становления личности // Мир психологии и психология в мире. – М., 1995. – №2 (3). – С. 40 – 53.

4. Шмалей С.В. Система екологічної освіти в загальноосвітній школі в процесі вивчення предметів природничо-наукового циклу: Монографія. – Херсон: Літера, 2004. – 364 с.

5. Ясвин В.А. Психология отношения к природе. – М.: Смысл, 2000. – 456 с.

Юркова Т.Ф.

*МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНОГО ОТНОШЕНИЯ К ПРИРОДЕ
ПОДРОСТКОВ РАЗНЫХ ВОЗРАСТНЫХ КАТЕГОРИЙ*

В статье рассматриваются традиционные и нетрадиционные методы формирования ценностного отношения к природе подростков разных возрастных категорий. Намечены перспективы дальнейших исследований в данном направлении.

Ключевые слова: подростки, ценности, методы.

Yurkova T.F.

*VALUABLE ATTITUDE FORMATION METHODS OF TEENAGERS' NATURE
IN DIFFERENT AGE CATEGORIES*

The article deals with the valuable attitude formation methods the of teenagers' nature in different age categories. It is defined the perspectives of further investigation in the given research.

Key words: teenagers, values, methods